

Lesipuskások és idealisták

Filip David telefonált, és beszámolt róla, hogy Belgrádban újra szervezke-
dik a kritikusan gondolkodó értelmiségi társaság, amely hasonló lesz, mint a
Milošević-korszak idején létrejött Belgrádi Kör. Tudok róla, válaszoltam, ol-
vastam a neten a hírt. Úgy találtam, hogy van értelme, ezért elfogadtam a
javaslatát, hogy október 5-én lépek fel a kör pódiumán, és beszéljek október
5-ről. És arról, hogy hova jutottunk, persze. Az elmúlt évtizedben ritkán vállal-
tam közszereplést, ha igen, akkor a Vajdasági Független Újságírók tribünjén
jelentem meg. Részben azért, mert belefáradtam, de azért is, mert úgy talá-
lom, hogy a fiatal nemzedéken van a sor. Nem harcolhatom meg az ő harcu-
kat. Ezért hagytam abba a *Családi Kör*ben naplóm közlését. Szerettem volna
látni, hogy milyen gondokkal vívódnak, miféle eszméket képviselnek a fiatal
vajdasági magyar nemzedékek, írók és értelmiségiek. A Vajdaságban magya-
rul egyedül a naplóból közlök fragmentumokat a saját honlapomon, szerbül
pedig a független újságírók honlapján. Évek óta csak a könyveim promócióján
jelentem meg, amelyeken azonban érzékeltem, hogy növekszik a közéleti fe-
szültség. Ezúttal azonban nem utasítottam vissza Filip David kérését.

72

Akkoriban a háború démonjaival szövetező kormánypárti politikusok,
a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia számos rangos tagja, a kor-
mánypárti sajtómunkások baljós hajszát indítottak ellenünk. A legjobban
azok jártak, akik a jobb időkre várva csendben meghúzódtak, hogy Milošević
bukása után egyik napról a másikra a nagy ellenálló szerepében tetszeleg-
jenek. Mind a mai napig mosolygok a „lesipuskás ellenállókon”, akik az első
napokban alkalmazkodtak az új helyzethez. Teofil Pančić szerb közíró – ha-
bitusa Eörsi Istvánra emlékeztet – egy nyilvános tribünön emlékeztetett
arra, hogy ezek az „ellenállók” egy nappal Milošević megbuktatása után ar-
ról számoltak be, hogy mennyi könnygázt nyeltek a parlament ostromakor.
Véleményem szerint ők lettek a Milošević-rendszer leépítésének legnagyobb
kerékkötői, nekik köszönve maradt minden a régiben, hiszen óvatosan vál-
tottak színt, tehát a szintén nacionalista Vojislav Koštunica tanácsadói let-
tek. Vagy abban a pártban, vagy annak a pártnak a holdudvarában kötöt-
tek ki. A városokban hosszú sorok váraoztak Koštunica pártjának irodája
előtt. Igaz, az ügyesebbek „idejében”, vagyis pár nappal október 5-e előtt
halkan morgolódni kezdtek. Nos, folytatta Teofil Pančić, a Vučić-rendszer
akkor fog megbukni, ha a köpönyegforgató akadémikusok újból morgolód-
nak. Egyelőre semmi jel nem utal erre.

2000 októberé után a várva várt jobb idők nem jöttek el, úgyhogy 2002 ok-
tóberében néhányan nyílt levélben fordultunk a közvéleményhez, amelyben
felhívtuk a figyelmet a náci ideológia terjedésére, a totalitárius ideológiák
térnyerésére. A katonai vezérkar, a Szerb Tudományos Akadémia számos
rangos tagja és a vezető pártpolitikusok közös erővel építgetik az új autok-

rata rendszert, írtuk. A háborúval kezdődő szerbiai eltorzult rendszerváltás e liberális intermezzo nélkül egyenesen az autokrata rezsimbe torkollott. Ebben a vonatkozásban Szerbia megelőzte Kelet-Közép-Európát.

Ki gondolta volna akkor, hogy egy évtized múlva ez a mérgező vírus egész Kelet-Közép-Európában el fog terjedni? Ki gondolt a szélsőjobb előretörésére? Ki gondolta volna, hogy a demokrácia reneszánsza helyett szabad választásokon autokrata vezetők kerülnek hatalomra? Ki gondolta volna, hogy a rendszerváltásból kiábrándult tömegek gazságos és mindenható új vezért keresnek? Ki gondolta volna, hogy minden visszájára sül el?

Belgrádban az írók fórumán Filip Daviddal arról beszéltem, hogy ebben a baljós helyzetben nem elegendő Vučićot kritizálni, hiszen ő megértette a kiábrándult tömegek vágyait és visszaélt vele. Nekünk, értelmiségieknek, íróknak és művészeknek is lenne elszámolnivalónk arról, hogy hol tévesztettünk utat. Az idősebb nemzedéknek a saját lelkiismeretével kell elszámolnia, a fiatalabb nemzedéknek pedig át kell gondolnia, miért engedelmeskedik annyira szolgálatkészen az új osztály politikai elitjének. Véték lenne megfelelni Kassák sorairól: „Mivel érdemeltük ki, hogy egyszerre mindennek vége? / Majdnem táncolva indultunk el ama virággal díszített úton / s íme máris itt állunk a roppant nagy térben egyedül. Persze, nem a műroston avangárdra gondolok.”

2000. október 5-én tényleg táncolva indultunk az autokrata-dzsungelbe vezető, virággal díszített úton. Ez a kudarc határozta meg Szerbia jövőjét. A Nyugat is abban az illúzióban élt, hogy Vojislav Koštunica a liberális demokrácia híve, hiszen 2000 körül a térség politikusai (egyelőre) még ezen az úton jártak. Koštunica némileg ugyan pacifikálta Milošević politikáját, de tökéletesítette annak populizmusát. Sokan Đinđićre hivatkozva állítják, ha nem lesz gyilkosság áldozata, akkor más mederben tartanának a dolgok. A hatalom nélküli kormányfő tett ugyan egy határozott lépést, letartóztatta és kiadta Hágának Miloševićet, s emiatt Szerbia legnépszerűtlenebb politikusaként tartották számon. Röviddel utána meggyilkolták – s minő csoda! –, a temetése után legenda lett belőle. Nem véletlen, hogy a gyilkosság politikai háttere a mai napig tisztázatlan, csak a végrehajtók kerültek börtönbe. A társadalommal szemben Đinđić hároméves kormányzása az anarchikus demokrácia korszaka volt. Halála után a balközépnek számító Demokrata Párt mindinkább jobbra tolódott. A Đinđić bizalmát élvező miniszterek átgondolatlan neoliberalis gazdaságpolitikája kiábrándította a tömegeket, a választási ígéretük elsikkadtak, a párt képtelen volt szembenézni a kilencvenes évek kihívásaival, úgyhogy megnyílt az út a korrupcióellenes politikát bejelentő Aleksandar Vučić előtt, amiből természetesen nem lett semmi, hiszen a korrupció elkerülhetetlen volt az új kapitalista osztály helyzetének megszilárdításában.

Sajnos 2000. október 5-e Aleksandar Vučićig vezetett. Milošević nómenklatúrája újra hatalomra jutott. Persze a Vučić-korszak nem azonos a Milošević-korszakkal. 2000 előtt Szerbia kítaszított pária volt, újabban azonban adaptálódott a közép-európai autokrata rendszerekhez. Főleg Oroszország és Magyarország támogatását élvezi. A nyugati kormányok csak azt róják fel, hogy nem rendezte viszonyát Koszovóval. Vučić ígéretet tett rá, de a konfliktu-

sok mind hevesebbek. Egyre rosszabb a viszony Horvátországgal is. A demokráciadeficit nemigen érdeklí a nyugati kormányokat, a globális kapitalizmus figyelmen kívül hagyja az emberi jogokat, hiszen minden rendszerrel szövetésre tud lépni, a diktatúrákkal is. Az a fontos, hogy Vučić biztosítsa az olcsó munkaerőt. Szerbia a multinacionális tőke paradicsoma lett. Az egyik dél-szerbiai gyárban a munkások munkaidő alatt nem mehetnek toalettre, pelenkát kell hordaniuk, hogy ne szakítsák meg a munkafolyamatokat. A szakszervezeteket kitiltják a magáncégektől. Minden szinten terjed a nepotizmus. A haveri kapitalizmus keretében született meg az új osztály, a nemzeti oligarchia.

Ebben a szellemi légkörben érdekes hangsúlyt kapott a jugoszláv háborúba alaposan belekeveredő Peter Handke Nobel-díja. A díjazás nem érdekelt túlságosan, mert közömbös voltam Handke hermetikusan prózájával szemben. A hetvenes években ugyan rokonszenvesek voltak nyelvi bravúrajai, de idővel rájöttem, hogy a világa távol áll tőlem. Sokan viszont rajonganak érte, nyilván vannak rá érveik. A kortárs osztrák irodalomban Thomas Bernhard sokkal közelebb áll hozzám. Őt szívesebben olvasgatom, Handke üres bravúrajait unom.

A Handkéről szóló vita olyan kérdéseket nyitott meg, amelyről az írók sokat köntörfalaznak. Szabad-e hallgatással vagy nyílt kiállással cinkoskodni a diktatúrákkal? Arra gondolok, Handke karakteresebb volt, mint a bólogatók hada, ő súlyosan tévedett, emezek „csak” sunyiskodtak. Szövetséget köthet-e az író a gonosszal, ha igen, akkor megérdemli-e a társadalmi rangot is jelentő kitüntetések, hiszen a Nobel-díj nem számít egyszerű irodalmi díjnak. Az amerikai PEN is sajnálatosnak tartotta, de Szerbiában és a jugoszláv utódállamokban többről is szólt a vita: rólunk!

74

Arról, hogy nem zárultak le a kilencvenes évek!

Peter Handkét a szerb diktátor lovaggá ütötte, számos irodalmi (!) díjat érdemelt ki, Belgrád városának díszpolgárává avatták, és természetesen tagja lett a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémiának. Milošević sírja előtt, Požarevacon verset olvasott fel. A Nobel-díj odaítélésé után a cannes-i Arany Pálma-díjas filmrendező, Emir Kusturica érdekes tézist állított fel: nem választotta el az író és a politikust, szerinte Handke politikája irodalmának egyenes folytatása. Politikai állásfoglalása miatt íróként előnyt élvezett. Könyveit népszerűsítették, de az olvasók nem vásárolták. Handke el is panaszkolta, hogy Szerbiában ünneplik, de nem olvassák. Keresztül-kasul járta Szerbiát, Újvidékre is elment, de nem vette tudomásul, hogy Szerbiában más nemzetek is élnek. Csak szerbek! Jó egy hónappal ezelőtt az újvidéki Aleksandar Tišma-díj zsűrijében vállalt szerepet, ennek tiszteletére az állam olyan nagy összeget szánt a nemzetközi díjra (10 ezer euró), amelyről a szerbiai írók álmodni sem mernek. A neves író szerint a szerbek iránt igazságtalan a világ, ez a nemzet szenvedett legtöbbet a régióban. Amint tudomására jutott a hír, az első mondatai arról szóltak, hogy mennyire örülnek a szerbek a díjazásának. És tényleg, Szerbiában és a boszniai Dodik szerb köztársaságában örömmünnepet ülnek, sokan úgy vélik, hogy a Nobel-díj hozzájárul a Milošević-korszak rehabilitálásához. Bosznia bosnyák, valamint horvát részein, továbbá Horvátországban szégyenteljesnek tartják a díj odaítélését. Kimondható tehát, hogy ha a politikai állásfoglalása miatt

íróként előnyt élvezett, akkor íróként miért ne érezné a hátrányát is. Már csak azért, mert intellektuális vereségét lemészárolt emberek tízezrei, romos városok száza bizonyítják.

Este nézem a tévét: zajlik a magyarországi helyhatósági választás.

Éjfél előtt nem hittem a szememnek. Mi történt? Egy régi Fidesz-párti barátomtól tudtam meg, aki már akkor szenvedélyes Fidesz-hívő volt, amikor a párt még nem volt hatalmon. Amikor hatalomra került, továbbra is vele rokonszenvezett, nem melldöngetve, inkább szerényen, visszafogottan. Ezért a következetességéért becsültem. A legnagyobb meglepetésemre ezúttal azonban az ellenzék sikerének örült. Kiváló informatikus, egy német cégnek dolgozik a távolból, tehát nem csorbult semmiféle érdeke, egyéni sértődöttségről szó sem lehet. Mi történt veled, kérdeztem. Elszaporodtak a Fidesz-paraziták, válaszolta gondterhesen. Nem bírja nézni a sok haszonleső hajbókolót, karrieristát, akik nem a Fidesz eszméivel szimpatizálnak, pénz és hatalom kell nekik. Tudod, örök életemben idealista voltam, mondta, és meghívott egy kávéra. Elfogadtam az invitálást, lehet, hogy ő az utolsó idealista, akivel találkoztam. Pontosabb magyarázatot adott a történetekre, mint a szakavatott elemzők.

Parászka Boróka

A lenácizástól a megbékélésig

75

Pillanatok alatt megtöltötte az erdélyi magyar sajtót is a „hír”, hogy Karácsony Gergely „lenácizta” Wass Albertet. A „hír” egy az *Index*en sugárzott interjú részlete. Ebben a beszélgetésben tették fel a portál szerkesztői a frissen megválasztott polgármesternek az olvasók által beküldött kérdéseket. Most, hogy új, ellenzéki főpolgármestere lett Budapestnek, felmerült egyebek között az utcanevek megváltoztatása is. Karácsony mellékesen vetette oda, „nem örül” annak, hogy a „náci vagy náci kollaboráns” Wass Albert is névadó Budapesten. Az óvatoskodó megfogalmazásra azonnal lecsaptak a szélsőjobboldali orgánumok Magyarországon, és fogékonyak bizonyult a nem szélsőjobboldaliként ismert erdélyi magyar sajtó is. Szalagcímben hirdették a „lenácizást”, és azonnal megérkeztek a válaszcikkek arról, hogy náci volt, vagy nem volt náci Wass Albert. Mintha az életműve, az ellene folyó romániai eljárás nem lett volna teljesen feltárva, és maradt volna bármiféle eldöntendő kérdés, dilemma vele kapcsolatban.

Az indulatokat nem a tisztázatlan történelmi tények keltették. Hanem az a szimbolikus politikai mechanizmus, amelyben Wass Albert központi szerephez jutott. Nem most a választási kampányban vagy az előző választási ciklusban, hanem a rendszerváltás óta folyamatosan. Mióta ez a típusú szimbolikus politizálás elkezdődött, mióta ipari mennyiségben jelentek meg Wass Albert művei, és váltak elérhetővé, kizárólagos irodalmi élménnyé tömegek számára. Wass Albert neve védjegy, kulturális-politi-

kai identifikációs eszköz. Az emberek a hozzá való viszonyuk révén határozották meg, hol állnak: elszánt támogatói és ádáz ellenségei néznek éveket óta egymással farkasszemet. A Wass Alberthez, Wass Albert grófhhoz (!) való viszony a magyar nacionalizmushoz, antiszemitizmushoz, a nacionalizmusra alapozott Erdély-képhez és az osztályharchoz való viszonyt jelenti. Így, ebben a sorrendben. Wass Albert nevével mindent el lehetett mondani arról, ami feszültséget kelt a magyar társadalomban, ami nehezíti a konszenzust.

Karácsony Gergelyt senki sem kérdezte arról, hogy mit gondol Wass Albertről ebben az interjúban – akár kérdezhettek volna, hiszen a kérdés (lásd mint fent) lóg a levegőben. De történetesen nem kérdezték. Magától lépett rá a kiélelt aknára, és az természetesen azonnal felrobbant. Csak találgatni tudok, hogy miért tette. A kontextusból az derül ki: mondani akart valakit, aki már túl van a túrékszübön. Akivel nem lehet kiegyezni.

Azzal, hogy Karácsony elutasította Wass Albertet, rögtön láthatóvá vált körülötte az erőtér. Nem az volt a dilemma, hogy Wass Albert náci-e, náci kollaboráns-e, vagy sem. Hanem az: kié az új főpolgármester. A front melyik oldalára áll.

Ha történetesen mást mondott volna, például azt, hogy Wass Albert antiszemita, nyilas vagy nyilas kollaboráns, horribile dictu rossz író – abból ugyanakkora felháborodás lett volna. Wass Albert életműve ugyanis nem tartozik a megvitatható életművek közé. És egyáltalán: nem az életművéről van szó, hanem a szimbolikus helyéről.

76

Karácsony Gergely nyilatkozata után pár nappal Kelemen Hunor is megszólalt. Újságírói kérdésre azt válaszolta: „Olyan ne nácizsa le Wass Albertet, aki most a szélsőjobbal masírozik.” Ez a szöveg éppúgy a politikai pozicionálás, térfoglalás szövege, mint ahogy Karácsony Gergelyé is az volt, és ahogy az összes Wass Alberttel kapcsolatos állásfoglalás is az. Egyszerre védi meg Wass Albertet az RMDSZ elnöke (és kacsint oda szélsőjobb szavazóinak), egyszerre támad neki Karácsony Gergelynek (és kacsint oda fideszes szövetségeseinek), és egyszerre próbálja jelezni: ő nem szélsőjobb szimpatizáns. Kelemen nyilatkozatát éppoly gyorsan közlik az erdélyi magyar lapok, mint Karácsonyét. A reakciók kiszámíthatók: a Wass Albert-pártiak Wass Albert-pártiak maradnak, Karácsony Gergely ellenség lesz (eleve az volt), Kelemen Hunor nem kelt bizalmat, nem veszít.

Mindeközben Magyarországon dúl az önkormányzatok átadás-átvétele a választás győztesei és vesztesei között. Románia sokadik kormányválságát éli. De a legnagyobb figyelmet mégis a Wass-ügy váltja ki: az egymással való leszámolásnál izgalmasabb történet úgysem lehet. Karácsony néhány nappal az indexes beszélgetés után bocsánatot kér. Nem vonja vissza, hogy Wass Albert náci, de bocsánatot kér azoktól, akiket megbántott azzal, hogy Wass Albert náci vagy náci kollaboráns. Ugyanaz a tojásokon táncoló logika, mint amivel Kelemen Hunor próbálkozik, körülbelül ugyanannyira hatékony is. A „sértődött” Wass Albert-rajongók nem engesztelhetők, azok pedig, akik elvi alapon elutasítják ezt az életművet vagy ezt a szimbólumot, vesztenek egy illúziót. Úgy érzik, politikai szövetségésük hagyta cserben őket.

Van harmadik magyarázat is: hogy elérkezett a társadalmi megbékélés, Karácsony Gergely rálépett a békéltetés útjára, és ehhez kompromisszumokat kell kötnie, le kell nyelnie a békát. Olyan gesztusokat is kell tennie, amelyeket egyébként nem tenne az ember, ha nem élnénk hosszú ideje ennyire elviselhetetlen polgárháborús időket.

De mi is ennek a megbékélésnek a tartalma? Feloldódik a pró és kontra Wass Albert-dilemma? Aligha. Azok a nézeteltérések, azok az elvi szembenállások, amelyek miatt a korábbi konfliktusok kialakultak, amelyek a szimbolikus harcot éltették, nem oldódnak fel. Mert mindez nem a Wass Albert-dilemma, hanem a magyar társadalom küzdelme a nacionalizmussal, az antiszemitizmussal, az osztályharccal. Hosszas társadalmi munkára lenne szükség ahhoz, hogy a látszólagos megbékélés helyett valódi ki- és megegyezés szülessen. Traumakezelésre, társadalmi együttműködésre, kibeszélésre. Mindarra, amire nem volt példa a magyar társadalom történetében. (Talán utoljára 1867-ben, némileg, bizonyos feltételek mellett). Nincs kizárva, hogy ez a munka épp Budapesten, az új főpolgármester hivatali ideje alatt fog elkezdődni. Nem most, és nem így, ahogy ebben a nyilatkozatváltásban látni lehetett. Nem a felszínes, kényszeres, túltaktikázott bocsánatkéréssel.

A lehetséges menekülő útvonalat jelentené, ha végre sikerülne leszállni a kényszerpályákról, ha sikerülne az eddigi automatizmusok szerint működő szimbolikus politizálást valami másra cserélni. Nem más szimbólumokra. Más politikára.

A Wass Albert-ezés helyett Karácsony Gergely mondhatta volna azt is: mindent megtesz azért, hogy a város lakói alapos, széles körű vitát folytathassanak arról, milyen szobrokkal, utcanevekkel akarnak együttélni. Mindent megtesz azért, hogy ezeknek a vitáknak legyen szakmai hátterük, erkölcsi támogatottságuk. Hogy mindenki magáénak érezhesse a várost, ahol él. Hogy a viták révén születő szakmailag-etikailag hiteles, társadalmi konszenzust az önkormányzat tiszteletben tartsa és képviselje. Egy ilyen kulturális-társadalmi önismereti fórum elindítása, felépítése, az azon való részvételre való mozgósítás, tartalommal való feltöltése valóban egyedi és reménykeltő teljesítmény lenne.

Nem kell senkit meggyőzni arról, hogy Wass Albert náci, nem náci, jó vagy rossz. Ez amúgy is nyilvánvaló mindazoknak, akik ismerik a szövegeit. Addig a felismerésig kellene eljutni, hogy ezek a kérdések, Wass, Nyiró – és a szimbólumgyár többi terméke, ide eredetileg írtam egy jelzót, de a konfliktusoldás jegyében kitöröltem – mellett számtalan fontos más tartalom és más ügy, kérdés van. Például önkormányzati átadás-átvétel, kormányválság.

Érdekes, hogy Erdélyben a Wass-kultusz teljesen kiszorította Sütő Andrást a köztudatból. Gondolta volna ezt valaki 1990-ben, amikor a marosvásárhelyiek ezrei vonultak az utcára, hogy szolidaritást vállaljanak szeretett, tisztelt írójukkal? Nem telt el harminc év, és Sütő Andrást a marosvásárhelyiek (is) elfelejtették. Mert ilyen amúgy a kultusz. Wass Alberttel és a mostani irritáltsággal-lelkesültséggel is ez fog történni. Vagy kerül helyette egy másik idol, és ugyanúgy működnek tovább a

szimbolikus mechanizmusok, mint eddig. Vagy egyszer, végre valamikor sikerül lehozni a magyar kultúrát (vagy annak látszó valamit) a talpazatról, és sikerül élővé, használttá, olvasottá, hallgatottá, látottá tenni. A Lukács-szoborért folytatott lobbierkeseredését értem. De azt hiszem, a legtöbbet akkor lehetne tenni Lukács szellemi örökségéért, ha az olvasottságáért dolgozna az, aki tenni akar érte. Nota bene, Lukács kiváló példa: nem pusztán a személye mellett-ellen foglalnak állást az emberek. De az életművét sem fogadják el egységesen. Valamikor, a kilencvenes években még folyt eleven vita erről az életműről. Mára már csak a kétségbeesett kapaszkodás maradt a szoborba, illetve maradt a szobor hült helyén való dühöngés.

A legnagyobb veszély a társadalom pacifikálására – amely érthető igény, és elodázhatatlan cél – ha felszínes megalkuvásokba menekül bárki is. Ez csupán konzerválja a konfliktusokat, elfogadhatóvá teszi őket. Így születet meg a társadalmi béke illúziója, amely bármelyik percben elillanhat, hogy minden eddiginél súlyosabb konfliktusok következzenek.

A főpolgármesteri nyilatkozatok után olyanok mentegették a Wass Albert-életművet, akik korábban, gombnyomásra kiátkozták, a nevét se bírták látni. Most azonban úgy gondolták, az önkormányzati választási eredményt és az új főpolgármestert védik, ha elfogadóak, támogatóak Wass Albert általuk továbbra sem ismert életművével. Pedig körülöttük a közösség ugyanaz marad, amellyel el lehetett hitetni, hogy ez a kultusz a lényeges kérdés, hogy lényegesek az ilyen szimbolikus elköteleződések. Wass nevével lehet továbbra is mozgósítani. És egyre nagyobb kompromisszumokat lehet majd kikényszeríteni. Ma kérjünk bocsánatot azoktól, akiket bánt, hogy Wass náci vagy náci szimpatizáns. Holnap mondjuk ki, hogy a nácizmus elfogadható. Holnapután támogassuk a nácizmust. És azután vonjuk felelősségre azokat, akik nem támogatják a nácizmust.

Ez persze a vészforgatókönyv. És senki sem annyira pesszimista – én sem – hogy azt gondolja: tényleg ez vár ránk, és tényleg képesek lennénk erre. Eddig mindenesetre a pesszimistáknak volt igazuk. Úgyhogy felejtjük el a Wassról folytatott álvitát. És próbáljuk meg kimondani azt, amit ezzel lepleztünk, szembenézni azzal, ami mögötte van. Mindannyian: a Wass mellett és szemben állók, egyaránt.